

„Kulturális rendszer” – egy fogalom metamorfózisa

A tanulmány arra keres választ, miként alakult át a kultúra fogalmának a társadalomtudományokon belüli használata az 1970-es évektől a kutatási perspektívaváltás és a mindennapi élet radikális módosulása következtében. E tudományokon belül az antropológia mindvégig kitüntetett szerepet tulajdonított a kutatott egységek, csoportok, közösségek egymástól való megkülönböztetésének, a másság földrajzi területhez kötésének, a jól körülhatárolható, zárt társadalmak leírásának. Az 1980-as években e háttérfeltevések azonban megkérdőjeleződtek az ún. kulturális fordulat nyomán, mely a társadalomtudományok széles körében lezajló módszertani önreflexióval járt együtt. Ennek hatására a korábban territoriólisán meghatározott „kulturális rendszerek” fogalmát felváltotta a kultúra folyamatjellegét kiemelő diskurzus kategóriája. A kultúrakutatás területén végbement változás másik ismervét a társadalmi cselekvés előtérbe kerülése jelzi. E háttér segítségével vállalkozik a tanulmány a tér mint kérdéskör társadalomelméletbeli megjelenésének áttekintésére.

Peter Jelavich, a neves amerikai kultúrtörténész – aki a Wittgenstein-féle Bécset bemutató könyv (Schorske 1980) mintájára egy sajátos nagyvárosi intézmény, a kabarék mindennapjainak sajátos kulturális miliójén keresztül megírta az 1920–1930-as évek Berlinének történelmét (Jelavich 1993), az 1980-as évek végén megjelent szigorú módszertani tanulmányában a következő történetet meséli el. A könyv témájának kutatásához megkapott egyéves ösztöndíj elégedett tulajdonosaként egy esős októberi napon érkezett meg Berlinbe, és miután az idegen környezet s főként az időeltolódás okozta ideges fáradtságot legyőzte, szálláshelyén lebotorkált a reggelizőasztalhoz, s ott egy békésen táplálkozó német szlavistába botlott. A szokásos üdvözlő rítusok (ország, diszciplína, egyetem) lebonyolítása után nem is tétovázott sokáig, és harmadik kérdésként nekiszögezte: „És mi is az Ön metodológiája?” „Első gondolatom az volt, hogy na igen, újra Németországban vagyok. A második pedig az, hogy mikor is indul a következő gép vissza Amerikába? Aztán válaszként hebegtem pár szót Max Weberről, majd, hogy kivonjam magam a további kérdezősködés alól, ólmos fáradtságomra hivatkozva sűrűsén elmentekültem.” (Jelavich 1998:141.)

A konferencia¹ címeként választott fogalmak szigorú sorrendiségükben, mindenfajta felesleges jelzőt nélkülöző purizmusukkal óhatatlanul az 1970-es évek közepének–végének intellektuális klímáját idézik fel: a strukturalizmus divatba jöttét és számos diszciplínát meghódító módszertanát, a generatív nyelvészet sokakat lenyűgöző megközelítésmódját, óriási hatását, a rendszerelmélet megjelenését, és még sorolhatnánk... Mindez persze egyáltalán nem jelent korszerűtlenséget, hiszen egyrészt hamisíthatatlan, s – éppen a konferencia célközönségének korosztályában – nagyon is divatos „retro-

feeling”-et ébreszt, másrészt talán arra is megfelelő alkalmat teremthet, hogy kicsit közelebről megnézzük, mi történt azóta a társadalomtudományok metodológiájában, milyen változások, tendenciák rajzolódnak ki; mi az oka annak, hogy a társadalomkutató szakmai műhelytitkaiba bevezető metodológiai tanulmány nem más, mint történet-fűzér, voltaképpen menekülés a metodológia gyanújától. Természetesen nem börtöndetünk az egész folyamat, az elmúlt húsz–harminc év történéseinek részletes bemutatására, csupán néhány megjegyzést szeretnénk tenni tudományterületünk – amelyet nevezhetünk kultúra- és kommunikációkutatásnak – egyik fontos kategóriájáról, a „kultúra”-fogalomról; arról, hogy miképpen alakult (át) használata az utóbbi évtizedekben. Ugyanakkor azt gondoljuk, hogy e fogalom használatának változásai pontosan jelzik az általánosabb környezet, a társadalmi mező átstrukturálódását, a társadalomtudományos megismerés szabályainak megváltozását is.

I.

Az 1980-as évek közepén megjelent – és a társadalomtudományokon belül lezajlott interpretatív, szimbolikus fordulattal német nyelvterületen talán először számot vető –, Wolfgang Bonß által szerkesztett metodológiai tanulmánykötet a kiadótól a „varázstanított [varázstól megfosztott] tudomány” címet kapta (Bonß–Hartmann 1985) – nyilvánvaló Max Weber-parafrazisként. A weberi eredeti törekvésektől való szándékos eltérés is világos: nem a társadalmi világ megismerésének folyamata áll az érdeklődés középpontjában, nem azzal foglalkoznak a kötet tanulmányai, hogy a tudomány segítségével a társadalmi valóságot racionalizálják, intellektualizálják, vagyis hogy uralmuk alá vonva megfosszák a varázslattól, hanem maga a tudomány tevékenysége – működésének, szabályainak megismerése –, azaz e sajátos (fordított) varázspálca felépítése, valamint a fekete kendővel mindig gondosan letakart cylinderben zajló történések váltak hirtelen fontossá.

E kötet egyik tanulmányában olvasható az a – még talán a címnek is némileg ellentmondó – megállapítás, miszerint a társadalomtudományok tevékenysége létrejöttük óta nem áll másból, mint hogy segítséget nyújtanak az egyes individuumoknak, csoportoknak abban, hogy a társadalmi viszonyok ellenőrizhetetlennek tűnő különdlegessége, nyomasztó idegensége miatt keletkező feszültségeket, félelmeket csökkentsék és legyőzzék. Ezt azon keresztül teszik, hogy olyan fogalmakkal, mint például a „társadalmi struktúra” vagy éppen „nemzetállam”, esetleg a „*communitas*” elnevezik, megjelölik ezeket az objektumokat, így téve kezelhetővé ezeket. Megpróbálnak továbbá szabály- és törvényszerűségeket megállapítani az egyes jelenségek között, kutatást végeznek e kategóriák működésmódjához kapcsolódóan – például a nemzetállam-képződés törvényszerűségeiről. Végül pedig – talán legalapvetőbb feladatként – válaszokat dolgoznak ki arra a kérdésre, hogyan is lehetséges a „társadalmi rend”, mi az, ami összetartja a társadalmakat, hogyan történik a „társadalmasodás”, „közösségképződés”, azaz társadalmi méretekben és keretek között mit is jelent az identifikáció, az identitásképzés.

Mondhatjuk mindezt úgy, hogy a társadalomtudományok – így a szociológia és az antropológia – *identitástudományok*; a modernség azon törekvéseihez kapcsolódnak, amelyek nagyon fontos identitáskérdésekre próbálnak választ adni: milyenek is a modern társadalmak, hogyan jellemezhetők, és miképpen írhatók le az egyes kultúrák, mi-

lyen módon választhatók el egymástól? Az identitáskérdések a társadalomtudomány szintjén is ugyanazt jelentik, mint az egyén vagy valamilyen társadalmi csoport esetében: mindig azonosságokról és különbségekről beszélnek, a saját és az idegen közötti határ meghúzásának problémájáról. Nagyon általánosan fogalmazva azt mondhatjuk, hogy az antropológia a „másság” definiálása révén rögzíti az identitást, míg a szociológia – kezdetektől fogva – inkább a normatív elképzelések naturalizálásával foglalkozik: hogyan válnak belsővé s jelennek meg maguktól értetődő, természetes adottságként a társadalmilag kötelező normák, előírások?

Számunkra ebben az összefüggésrendszerben éppen az a folyamat érdekes, ahogyan ezekre az állandóan jelen lévő identitáskérdésekre más és más válaszok születnek, miközben maguk a kérdések sem mindig ugyanazt jelentik a gyorsan átalakuló társadalmi valóság feltételei – gyakran valódi identitáskrizisek – közepette. Azért is hasznos időnként belelesni ebbe a legtöbbször valódi fekete dobozként működő cilinderbe – a társadalomtudományok metodológiájába –, mert időről időre átalakulnak a tudományok, néha csak divatok követik egymást, néha (ahogy az 1960-as évek eseményei következtében szocializálódott tudományfilozófia megállapította) valódi forradalmak zajlanak; máskor pedig, mostanában – a századvég/századelő kicsit békésebb nyelvén kifejezve – inkább „fordulatok” történnek, amelyek okai egyrészt a társadalmi világban zajló transzformációs folyamatokban, másrészt a tudományok önreflexiójában, a saját magukról alkotott képük átalakulásában keresendők.

II.

Az 1970-es évek társadalomtudományának egyik varázsszava a „kulturális rendszer” volt: territoriálisan definált, jól körülhatárolható, funkcionálisan differenciált, zárt, egymástól elválasztott társadalmakat/kultúrákat írtak le e fogalom jegyében. Hogy egy mindannyiunk számára ismerős példát hozzak, Geertz (1994: 120) elméletének háttérben is szilárdan ott húzódott egy sajátos struktúrafunkcionalizmus, amelyet „Parsons a maga kifejezéstelen hangján” kodifikált: a kulturális, a szociális és a személyiségrendszer közötti különbségtétel, mely összetevők közül csak (az interakciós viszonyok hálózataként definiált) társadalmi rendszer integrált funkcionálisan. Ebben az összefüggésben a kultúra rendszere nem más, mint szimbólumok rendezett totalitása: „Az ember alkotta szimbolikus rendszerek közösek, konvencionálisak, rendezettek és valóban tanultak; egy olyan jelentésteli szerkezetet biztosítanak az emberek számára, amely eligazításul szolgál egymás, az őket körülvevő világ és önmaguk vonatkozásában.” (Geertz 1994: 120.)

Ebben az elképzelésrendszerben három komponens kapcsolódott össze: egy 'Gemeinschaft' értelemben vett elképzelés a közösségről, a territorialitás dimenziójában megragadott térbeliség és egy olyan időfelfogás, amely elsősorban a kontinuitást emelte ki. E felfogás szertint a „kultúra egy csoport vagy egy társadalom specifikus tulajdonságait jelöli, amelyek összetéveszthetetlen »identitással« rendelkeznek abban az értelemben, hogy egy időkontinuumban akkor is azonosak maradnak, ha a tagok változnak is. Ez a személyek feletti és időn kívüli identitás a társadalmi egység integrációjának eszköze. Az így definiált csoportokat és társadalmakat rendszerint territoriálisan meggyökereszeteknek tartják.” (Bormann 2001: 159.) Az antropológia ennek jegyében hozta létre et-

nográfiait (esetleírásait) valamely törzs életteréről; a városszociológia chicagói iskolája ennek mentén dolgozta ki elképzelésrendszerét az elkülönült városnegyedekről; a néprajz tudományága pedig ezt szem előtt tartva folytatta közösségkutatásait kis térbeli egységekben, falvakban, és a sort még lehetne folytatni.

Többféle homogenitásfeltételezés – és az úgynevezett „integrációs maximába” vetett hit (Hannerz) – áll e kultúrafogalom mögött: a legkézenfekvőbb talán a tér homogenitására gondolni; arra a feltevésre, hogy a társadalmi folyamatok térbelileg is lehatárolhatók, a társadalmi egységek térbeli elhelyezkedésük folytán fizikailag is elkülönülnek egymástól. A társadalmi leírás alanyaiként pedig olyan homogén közösségek jöttek szóba, amelyek etnikailag és társadalmilag is egységesek voltak.

Ugyanakkor Geertz – miközben elutasította a kultúrakutatás esszencialista előfeltevéseit, miszerint az etnográfia egy előzetesen/készen talált „realitás” leírásai volnának – az általa használt *kulturális rendszer* fogalom segítségével már kiemelte a kulturális tevékenység konstrukciós jellegét, a kulturális struktúrák („kulturális minták”, „jelentérendszer”) elemzésével, a szereplők középpontba állításával pedig be is mutatta, hogy milyen jelentésteli, kollektíven alkalmazott szabályok segítségével strukturálják az aktorok a társadalmi világukat, s ennek során hogyan állítják elő a társadalmi rendet.

Geertz pontosan azokat a folyamatokat elemezte híres tanulmányaiban, amelyek akkor mennek végbe, amikor jelentős társadalmi átalakulások történnek, és a két rendszer – „a szimbolikus rendszer fejlődése és a társadalmi folyamatok dinamikája” (Geertz 1994:121) – már nem illenek össze, inkongruensekké válnak. A társadalmi változások, átalakulások fontosságának ezen felismerése tükröződik vissza kultúrafelfogásában, miszerint ez egyszerre a „valóság modellje”, másrészt „modell a valóság számára”, azaz a „leképezés” és „tervezet” értelemben felfogott modellspektusok állandó feszültségben állnak egymással.²

III.

A „kulturális rendszer” fogalmának átalakulása, a kultúrafogalom jelentésváltozása szoros kapcsolatban áll a tudományok varázstanításával, metodológiai önreflexiójával. Az 1980-as évek úgynevezett *kulturális fordulata*³ erőteljesen megkérdőjelezte a kulturális antropológia metodológiai önértelmezését, azt az uralkodó funkcionalizmussal kevert naturalizmust, amelynek egyik gyökere Malinowski, a másik pedig Radcliffe-Brown volt.

E kulturális fordulat jegyében az 1980-as évektől fogva elsősorban a posztmodern antropológiában, de más társadalomtudományokban is intenzív kutatások kezdődtek a reprezentáció folyamatáról, s ennek során olyan fontos kérdések kerültek elő, mint a képzelőerő szerepe vagy az uralom és az ellenállás problémájának vizsgálata. Kiadványok, konferenciák, tanulmánykötetek egész sora tanúskodik arról, hogy egyre fontosabbá vált a társadalomtudományos megismerés mikéntjére vonatkozó metodológiai önreflexió: a textualizáció különleges technikái iránti figyelem mind a történettudományban, mind a kulturális antropológiában, de a (kulturálisan érzékenyebb) szociológiában is megjelent, és fontos eredmények születtek arról, milyen műfajai vannak a tudományos értekezéseknek, ezek a műfaji szabályok, kánonok miképpen hatnak visszafelé, és befolyásolják magát a megismerést is. Ugyancsak fontos szerep jutott a – korábban egyér-

telműbbnek, kevésbé problematikusnak tűnő – reprezentációs folyamat szabályszerűségeinek tisztázása során a diszciplínákban rejlő inherens politikai tartalmak nyilvánosságra hozatalának, a megismerési folyamat mögött húzódó etikai fundamentumok keresésének.

Az ekkor megszülető új társadalomtudományos irányzatok a társadalmelemzés hagyományos kategóriáit (*kultúra, struktúra*) – elmosódott körvonalai, tisztázatlan kapcsolataik miatt – mindinkább akadálynak (és nem segédeszköznek) tekintették a társadalmi világ leírásában. Ehelyett olyan új módszereket kerestek, amelyek segítségével a társadalmi viszonyok és kapcsolatok illékonyága, sokfélesége, elmosódottsága fogalmilag is jól megragadható és bemutatható. A zárt, territoriálisan definiált „kulturális rendszer” fogalom átértékelése és a *kultúra folyamatszerűségének* hangsúlyozása e reflexív folyamat egyik jelentős eredménye. James Clifford programszerű tanulmánya szerint a társadalmi világ megismerése során – valamifajta ismeretelméleti arkhimédészi pont hiányában – a vizsgálat alá vont területről csak kaleidoszkópszerű képeket nyerhetünk –; interpretációink során csak részleges, különböző érvényességkritériumok szerint előállított igazságokat rögzíthetünk (Clifford 1999). Ennek az ismeretelméleti fordulatnak – perspektivikus eltolódásnak – talán legszemléletesebb következményeként a „kulturális”, „kulturális rendszer” fogalma helyett egyre többször bukkan fel a *diskurzus* kategóriája, a különböző tudásformák és -tartalmak, a hatalmi viszonyok történeti konstellációinak, egymás közötti küzdelmeinek elemzése, amelyek a társadalomtudományos művekben meghatározzák a „másik” kulturális reprezentációját vagy a saját társadalom leírását. A kultúrakutatás területén végbement változás másik fontos ismérve a társadalmi praxis szférájának felértékelődése, a *cselekvés* kategóriájának előtérbe kerülése; mivel a kulturális formák, jelentésrendszerek, kategóriák nem önmagukban rendelkeznek társadalmi hatással, kifejezőerővel; a kultúra szférája (amelynek jelölésére a társadalomkutatók egyre inkább a mellékeves formát, a „kulturális” alakot használják) csak úgy ragadható meg, ha a cselekvést kulturális praxisként definiáljuk.

Ezek az átalakulások mind a társadalomképet, mind a kultúra társadalmi szerepét illetően is jelentős elmozdulásokat eredményeztek, tovább radikalizálva az interpretatív megközelítésmódok által már elindított folyamatot: az újabb antropológiai, szociológiai munkák a társadalomra nem úgy tekintenek, mint független részekből álló, territoriálisan definiált, integrált egészre. Anthony Giddens strukturálódáselméletének kiindulópontja szerint nem feltételezhetjük, hogy a *társadalmi* fogalma már eleve magában foglalja a kollektív értékeket, normákat, elképzeléseket, mivel a társadalmi szereplők tapasztalatai és perspektívái interakciós viszonyaik minősége és sűrűsége szerint nagyon is eltérőek lehetnek (Giddens 1992). Ehelyett – a tudásszociológia és a szimbolikus interakcionizmus elméleti hagyányaiból kiindulva – egy olyan konstitúciós elméletet javasol, amely a közösségképződés folyamatára úgy tekint, mint amelynek során különböző interakciós szituációk szereplői – valamifajta közös kulturális kötőanyag segítségével – bizonyos fokú konszenzusokat és konvergenciákat állítanak elő. A társadalmi rendszerek kulturális kötőanyagait pedig a *tér* és az *idő* kategóriái szolgáltatják, mint olyan speciális szerveződési formák, amelyek a szereplők társadalmi gyakorlatait irányítva létrehozzák és reprodukálják az integrációt.

IV.

A kultúrafogalom problematikussá válásának másik oka nem az egyes diszciplínák metodológiai önreflexiójában rejlik, hanem a társadalomtudományok által leírni és értelmezni kívánt társadalmi valóságszelet újrastrukturálódásában. A körülöttünk zajló társadalmi-kulturális folyamatok közül jelen összefüggésben az alábbi, egymással szoros kapcsolatban álló tényezőket érdemes kiemelni: a globalizációt és a vele együtt járó nagyfokú mobilitást, a mediális és kommunikációs kapcsolatok mind erőteljesebb érvényesülését és egy hatékony imaginációs ipar markáns működését (Appadurai 1998). A világméretű migráció, a globalizációs folyamatok következtében mind problematikusabbá válik a zárt kulturális világok leírását preferáló megközelítésmód, hiszen egyre inkább számolni kell azzal a ténnyel, hogy a különböző életmódok – legyenek akár a világ legeludogottabb helyein is – eltérő mértékben ugyan, de nyitottak a más helyekről származó kulturális jelentések előtt.

A kulturális folyamatok elemzésével foglalkozó társadalomtudományok érdeklődése főleg arra a kérdésre irányul, hogy a társadalmi egységek – térbeli és időbeli kategóriák/ elképzelérendszerek segítségével – miképpen strukturálódnak és reprodukálódnak. Ebben a folyamatban fontos szerepet játszanak az interszubjektív konvenciókon nyugvó különböző kulturális elképzelések, specifikus tudásállapotok. Így a jelenlegi kulturális-társadalmi folyamatok által létrehozott radikális változásokat éppúgy, mint a társadalmak kulturálisan rögzített önértelmezésében, szemantikájában bekövetkezett elmozdulásokat több társadalomkutató (antropológus, szociológus, geográfus) mindinkább a *térhez* fűződő viszony átalakulásán keresztül próbálja megragadni. Ez a jelenség természetesen nem egyedül vagy teljességgel új, hiszen a társadalmakban folyamatosan létrejönnek, majd átalakulnak, megváltoznak különböző szintű és hatókörű térhierarchiák – ezt szokták például a centrum és a perifériák közötti viszony formálódásának, néha regionalizációnak vagy centralizációnak is nevezni –, illetve a térkonstrukciók mindig is fontos szerepet játszottak különböző társadalmi szereplők (csoportok, individuumok, nemzetállamok) öndefiníciójában, határainak rögzítésében.

Számos példát lehetne itt említeni arra, hogy a társadalmi mező területén miképpen jelennek meg szociális-térbeli determinációk, illetve hogy milyen hatást gyakorolnak a társadalmi élet kereteinek újraformálására. Az egyik legszemléletesebb kutatási terület a társadalmasodás folyamatainak vizsgálata: a közösségképződés kutatása – az ismeretelméleti perspektívaváltások és a tényleges társadalmi-kulturális átalakulások miatt – már nem tisztán lehatárolt egységekre, fizikailag definiált határookra koncentrálnak (mint amilyen a nemzetállam vagy a városkutatásban az etnikai negyed volt), hanem egy állandóan változó fizikai határokkal rendelkező, átalakuló cselekvésmezőre (Welz 1991). A földrajzi tér sokféleképpen, sok alakban vesz részt a társadalmi valóság konstitúciójának folyamatában: keretet, hivatkozási pontokat, közös kulturális kötőanyagokat (jelentést, szimbólumokat) teremtve, vagy éppen felforgatva, átalakítva a korábbi bevett és megszokott kulturális gyakorlatokat.

V.

A jelenlegi társadalomtudományos diskurzusok egyik központi állítása szerint – a társadalmi valóság konstitúciójának legelemibb szintjén – a kulturális kötőanyagok az azonosságok és különbségek folyamatos létrehozását végzik. Hogyan zajlik ez a folyamat napjainkban, milyen kulturális erőforrásokat használnak fel a társadalmi egységek identitásuk kialakításakor – ezekre a kérdésekre keresnek választ a különböző társadalomtudományos vizsgálatok.

Az utóbbi 10–15 évben vált egyre fontosabb kutatási témává a tér társadalmi jelenségének vizsgálata, a társadalmasodásban és a közösségképződésben játszott szerepe, az önértelmezések és identifikációk stabilizálójaként betöltött funkciója, olyan területté válása, ahol a késő modern társadalmakban zajló transzformációs folyamatok megjeleníthetők. Számos problémányaláb kapcsolódik ezen a területen össze, éppen ezért talán hasznos lehet egy diszciplináris mátrix felvázolása, amely mentén el lehet rendezni a lehetséges témákat és területeket, meghatározni egymáshoz való viszonyukat is, s be lehet mutatni, hogyan, milyen kulturális dimenziókban zajlik a közösségképződés, a társadalmi rend létrehozása a kontingencia, az esetlegesség, a bizonytalanság megváltozott körülményei között.

Az 1. táblázat a térrel foglalkozó társadalomtudományos irodalom egyik sokat idézett és jelen alkalomra kicsit aktualizált hivatkozási pontja, amely először egy francia történész, Henri Lefebvre (1994:38) könyvében jelent meg, aztán egy angol társadalomgeográfus, David Harvey (1994:220) klasszikus művében, majd Peter Noller (2000:48) német szociológus fejlesztette tovább.

A táblázat egymás alatt olvasható *sorai* arról tájékoztatnak bennünket, hogy a társadalmi világban folytatott tevékenységekhez, (általában) és (konkrétan) a térbeli, illetve a térrel folytatott cselekvésekhez milyen tudásformák állnak az egyes aktorok/csoportok rendelkezésére. Már itt fontos hangsúlyozni, hogy – mint minden ilyesfajta absztrakciónál, itt is – inkább az analitikus elkülönítés kényszere teremti és különbözteti meg az alkalmazott kategóriákat, hiszen az empirikus valóságban ezek a különböző tudásformák elválaszthatatlanul összekapcsolódnak, átfolyanak egymásba.

Mégis, némileg ideáltipikusan szemlélve a társadalmi valóság szerkezeti felépítését, három különböző tudásformát különíthetünk el. Így legalapvetőbb szinten – ahogy ezt például a fenomenologikus szociológiából tudjuk – létezik egy naiv és reflektálatlan tudáshorizont, amely a mindennapi életben zajló események kereteként, a hétköznapi cselekvések háttereként szolgál: az az inkonzisztens, inkoherens és csak részleteiben tiszta recepttudás, amelyet a felmerülő problémákkal szembesülve először mozgósíthatunk (Schütz 1984). Ehhez képest egy egészen más absztrakciós szintre és tudásállapothoz jutunk el akkor, amikor a különböző szakmai csoportok, specialisták révén megjelennek a térre vonatkozó, gondosan kimunkált, reflektált és absztrakt tudáskészletek. A harmadik szint a reprezentációé: amikor a tudáskészlet különböző elemei meghatározott kulturális gyakorlatokon és társadalmi intézményeken keresztül képekké, szimbólumokká átalakítva jelennek meg és közvetítődnek.

Az első oszlop – valójában az egyik lehetséges perspektivikus pillantás tér-kultúra-kommunikáció összefüggésrendszerére – leginkább azt mutatja be, hogy mit „tesznek a terek az emberekkel”. A *tér*, a *territorialitás* a legfontosabb, központi szerepet játszó

<p>Az elméleti és a gyakorlati tudás szintje (Lefebvre)</p>	<p>A tér mint keret: a közelség és a távolság földrajza (a közelség és távolság történelmileg változó viszonyai; a távolság áthidalása)</p>	<p>Az elsajátított tér – a lokális termelése (a tér társadalmi elsajátítása és használata; társadalmi viszonyok, kapcsolatok különböző interakciós helyek között)</p>	<p>Az ellenőrzött tér – az uralom dimenziója (egyének, társadalmi csoportok különböző eszközeikkel ellenőrzést gyakorolnak a tér felett)</p>
<p>materiális térbeli gyakorlatok (a mindennapi élet során észlelt és megtapasztalt tér)</p>	<p>A tér mint keret: a közelség és a távolság földrajza (a közelség és távolság történelmileg változó viszonyai; a távolság áthidalása)</p>	<p>Az elsajátított tér – a lokális termelése (a tér társadalmi elsajátítása és használata; társadalmi viszonyok, kapcsolatok különböző interakciós helyek között)</p>	<p>Az ellenőrzött tér – az uralom dimenziója (egyének, társadalmi csoportok különböző eszközeikkel ellenőrzést gyakorolnak a tér felett)</p>
<p>a tér reprezentációja (az elképzelt, illetve különböző specialisták, tudósok által megkonstruált tér)</p>	<p>Az elsajátított tér – a lokális termelése (a tér társadalmi elsajátítása és használata; társadalmi viszonyok, kapcsolatok különböző interakciós helyek között)</p>	<p>Az ellenőrzött tér – az uralom dimenziója (egyének, társadalmi csoportok különböző eszközeikkel ellenőrzést gyakorolnak a tér felett)</p>	<p>Az ellenőrzött tér – az uralom dimenziója (egyének, társadalmi csoportok különböző eszközeikkel ellenőrzést gyakorolnak a tér felett)</p>
<p>a reprezentációk terei (képek, szimbólumok által közvetített, átírt tér; az imaginációs ipar tevékenysége: képek, film, reklám, művészet, irodalom, tömegkultúra)</p>	<p>Az elsajátított tér – a lokális termelése (a tér társadalmi elsajátítása és használata; társadalmi viszonyok, kapcsolatok különböző interakciós helyek között)</p>	<p>Az ellenőrzött tér – az uralom dimenziója (egyének, társadalmi csoportok különböző eszközeikkel ellenőrzést gyakorolnak a tér felett)</p>	<p>Az ellenőrzött tér – az uralom dimenziója (egyének, társadalmi csoportok különböző eszközeikkel ellenőrzést gyakorolnak a tér felett)</p>

I. táblázat. A térre vonatkoztatott cselekvések szintjei (Giddens–Bourdieu alapján)

probléma, s a hagyományos földrajztudományos megközelítésmódokon túl például Saskia Sassen (1994, 2000), Edward Soja (1990; 1996), David Harvey (1990; 1994; 1995) könyvei próbálják körüljárni azokat a társadalmi-térbeli változásokat, amelyek a késő modern társadalmakban, a globalizáció, az új ökonomia hatására végbemennek, s ezt olyan fogalmak segítségével teszik, mint az „új centralitás”, a „posztmodern geográfia”, a „transz-lokalitás”, a „*thirdspace*” és mások.

A tér itt úgy jelenik meg, mint egyfajta determináns, olyan eltérő lehetőségeket megteremtő entitás, amely különböző – és időben is változó – keretfeltételeket biztosít a mindennapi életben zajló tevékenységek számára. Ebből kiindulva tájékozódhatunk arról, hogy a tér és a térben zajló mozgások hogyan determinálják a különböző életvilágok gazdasági, társadalmi, kulturális esélyeit, miként hoznak létre, indukálnak kommunikációs folyamatokat, és miképpen teszik lehetővé ezen keresztül társadalmi érintkezések létrejöttét; de ezek számolnak be arról is, hogy lehetetlenülnek el néha ezek a kapcsolatok, s hogyan jönnek létre teljesen autotarch, önmagukba zár(kózt) tér- és társadalomszekvenciák.

Számos diszciplína tevékenységi köre kapcsolható ebbe a keretbe, a hagyományos értelemben vett geográfia éppúgy, mint különböző alfajai – a közlekedéstudomány, de a kommunikációkutatás egyfajta tranzaktív felfogása is e megközelítésmódon alapul. Sőt, a turizmus társadalomtudományos kutatása az 1930-as években pontosan ebben a keretben kezdődött el, a német idegenforgalom-tudomány nem volt más, mint a közlekedés feltételeinek, a távolságok áthidalásának szakszerűen bemutatott magyarázata.

Ugyanakkor fontos emlékeztetni arra, hogy – ellentétben a hagyományos megközelítések alapfeltevéseivel – nem csupán a reális földrajzi terek szolgáltatják tevékenységeink keretét, hiszen mindennapi életünk horizontján mind sűrűbben feltűnnek, s mind jelentősebb befolyásra tesznek szert a virtuális terek és a *cyberspace* immateriális területei is.⁴ Az utóbbi években a kultúratudományok egyik legfontosabb területévé vált a hétköznapi életbe beágyazódott imaginatív elképzelésstruktúrák – vágyak, képzetek – működésmódjának, hatásmechanizmusának vizsgálata.

A második oszlop – valójában perspektíva – azt mutatja be, „mit tesznek a terekkel az emberek”, azaz hogyan „humanizálják”, miképpen alakítják ki lokalitásaikat, hogyan használják fel a földrajzi tereket az egyéni és csoportidentitásuk létrehozása során. Azt olvashatjuk ki, hogy egy adott földrajzi térben, különböző társadalmi csoportok mindennapi életpraxisában, egy meghatározott történelmi időszakban hogyan zajlik, illetve a külső körülmények átalakulása következtében miképpen változik a „lokalitás teremtése”, hogyan laknak be, „sajátítanak el” e társadalmi csoportok meghatározott földrajzi tereket. Itt az identitás, a közösségképzés a leggyakrabban felbukkanó probléma, a „milió” és „lokalitás”, továbbá az „inszenálás” pedig azok a fogalmak, amelyek segítségével a felvetődő kérdésekre megpróbálnak válaszokat keresni. Többek között Arjun Appadurai (1998; 2001), Gerhard Schulze (1994; 2000a), Ulf Hannerz (1999) tanulmányai foglalkoznak a végbemenő társadalmi-kulturális folyamatok szabályszerűségeivel.

Az itt felmerülő fogalmak, mint az inkább antropológiai diszciplínákban megjelenő „lokalitások” vagy az inkább a szociológiai irodalomban honos „*miliók*”, voltaképpen ugyanazt a jelenséget írják körül: valamely relatíve stabil életformákkal rendelkező csoport aktív szituáltságát a lokalitás és a globalitás koordinátái között, ahol a tér-idő távolságok változásait (azaz a csoport szituáltságát) a jelenlét/távollét, távolság/közelség in-

terakcióinak az egyén és csoport biográfiájában játszott aktuális szerepe szabályozza. Ennek egyik következménye éppen az, hogy a lokális terek szimbolikus jelentését – a teret elsajátító csoport tevékenységén keresztül – egyre növekvő mértékben a mediálisan közvetített globalizációs folyamatok konstituálják és változtatják, így például a különféle regionális miliókben is egyre fontosabb szerepet játszanak a számos hálózatban részt vevő, társadalmilag-térbelileg máshonnan származó cselekvő aktorok.

A harmadik oszlop azt mutatja be, hogy „mit tesznek az emberek a tereket felhasználva egymással”. Az aktorok közé sorolhatjuk az egyes individuumokat éppúgy, ahogy csoportokat, de az egyes társadalmi csoportokon túl szereplőként jelen van a nemzetállam is, amely szintúgy létrehozta a maga sajátos tereit – emlékhelyeivel és nemzeti parkjaival kialakítja a múlt, az emlékezés szigeteit, szigorúan ellenőrzött enklávét iktatva be egy homogén földrajzi térbe.

Az „adott földrajzi tér feletti hatalom”, a „társadalmi exkluzivitás megjelenítése”, a „szimbolikus gazdaság termelése” a leggyakrabban előforduló fogalmak, Mike Davis (1990; 1999–2000), Michel Foucault (2000), Pierre Bourdieu (1985; 1989; 1991a; 1991b), Sharon Zukin (1991) pedig azok a szerzők, akik talán legtöbbet foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy a térben létrejövő társadalmi viszonyok miképpen relativizálódnak a hatalmon keresztül.

Ez a hatalomelméleti értelmezés a földrajzi terek kapcsán egyáltalán nem véletlen, hiszen például a „régio” fogalma maga is szorosan kapcsolódik az ellenőrzéshez, felügyelethez; kezdettől fogva az uralomról szól, az igazgatás gyakorlatáról és gyakorlásáról (Fejős 2002). A lokalitás társadalmi termelése nem önmagában történik, hanem más társadalmi csoportok hasonló tevékenysége mellett (néha ellenében), éppen ezért a különböző térolvasatok erősen dichotomizált jellegűek – és a kritika éle leginkább az azonos földrajzi térben tevékenykedő más intenciók ellen irányul. E térkonstrukciók során mindig valamilyen hatalommal van dolgunk, azzal az autoritással, amely normák kihelezése, érvényesítése révén képes definíciókat, tehát lehatárolásokat teremteni.

VI.

A német szociológus, Gerhard Schulze (1994) elmélete megpróbál számot vetni a közösségképzés, a kulturális identitás kialakításának megváltozott módjával, s válaszolni arra a kérdésre, mi történik akkor, ha a térbeli társadalmasodás (közösségképzés) már nem homogén környezetek konstrukcióján keresztül zajlik (azaz a tér már nem mint *környezet* jelenik meg).

Ez a kérdés – mint láttuk – különösen élesen vetődik fel mostanában a kulturális antropológiában, szociológiában, hiszen tér és kultúra összefüggése mind a különféle milióelméletek, mind a lokalitáselemzések egyik fontos sarokköve volt. Ezek a megközelítések elfogadták azt a feltételezést, hogy a csoportok meghatározott társadalmi terekben – azaz miliókben – élnek, amelyeket viszonylagos homogenitás és magasfokú belső kommunikáció jellemez. E társadalmasodási – közösségképződési – mechanizmus klasszikus mintái szerint a közösen belakott földrajzi térnek konstitutív szerep jut a társadalmi milió létrejöttékor; a tér az „öslakosok”, de az idegenek számára is úgy jelenik meg, mint az adott milióra jellemző jegy, ismérv. A földrajzi térben elfoglalt meghatározott

hely evidens és szignifikáns (azaz magától értetődő) módon a milióhöz tartozás jeleként működött, hiszen a csoport által elfoglalt földrajzi helyet – a környezetet – a többiek miliójelnek tekintették, s tudták, hogy az ő környezetüket is ugyanígy interpretálják. Az effajta közösségképződés és konstitúció során a felhasznált földrajzi tér három dimenzió mentén írható le: nagy regionális különbségek jellemzik, éles határvonalak húzódnak a városi és a rurális tér között, továbbá jelentős eltérések figyelhetők meg az egyes nagyvárosi negyedeket vizsgálva.

A késő modern társadalmakban lezajlott modernizáció jelentősen átalakította a közösségképződés (vagy ahogyan manapság használják a fogalmat: a társadalmi *network*ök konstitúcióját), valamint a térhasználat egész társadalmi-kulturális feltételrendszerét. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy a társadalmi világban az utóbbi évtizedekben a választási lehetőségek megsokszorozódása ment végbe – így a korábban meghatározott földrajzi terekben élő társadalmi csoportok cselekvésterére például a globalizáció által indukált változások hatására jelentős mértékben kibővült, és ezzel párhuzamosan – elsősorban az egyre hatékonyabb imaginációs ipar tevékenysége következtében – nagyon sok, máshonnan származó kulturális termék, jelentés tűnt fel ezen társadalmi csoportok tapasztalathorizontján. Mindeközben a társadalmi bánásmód ezekkel a lehetőségekkel kapcsolatban is sokkal megengedőbb, kevésbé a konvencionális előírások által determinált, mint korábban.

A tér dimenziója – a nagyfokú mobilitáslehetőségek, a tértől való függetlenedés mindenhol látható jegyei ellenére – sem veszít fontosságából, sőt, az identitásképzés és -alakítás folyamatában mind fontosabb szerepet játszik a térdimenzió. Ami megváltozik, az a térhasználat módja: az opciók, a választható/választandó lehetőségek számának ugrásszerű növekedése igazából a közösségképződés és tér közötti, korábban szilárd kapcsolatot alakította át, hiszen például a világméretű migrációs folyamatok azt az alapvető kérdést vetik fel, hogy az emberek/csoportok terekhez kapcsolódása evidens jelnek tekinthető-e, s ha igen, akkor egyáltalán szignifikáns-e. Ebben a megváltozott társadalmi helyzetben egyáltalán nem magától értetődő a társadalmi milió térbe gyökerezettség, mivel az a hely, ahol lakunk, valójában nagyon keveset mond arról, milyen milióhöz is tartozunk.

Schulze szerint a késő modern társadalmak kultúrájában végbement alapvető változás úgy írható le, hogy az emberek a különféle kommunikációs helyzetekben új módon dekódolják egymást, a régi jelek már nem szignifikánsak, nem képesek kielégíteni az újfajta érdeklődést. Lash és Urry elemzéseikhez kapcsolódva (Lash–Urry 1994) ő is úgy véli, hogy a jelek szerepe és súlya a társadalmi világban megváltozik: kulcsfontosságra tesznek szert az opciók (a lehetőségtér) megnövekedésével – bizonyos fokok ezek irányítják a társadalmi hálózatok felépítését. E folyamat másik oldalán ott áll az „entrópia” – szintén sokat emlegetett – jelensége, ahogyan a hálózatok, miliók működésük közben rendkívüli sebességgel elhasználják ezeket a jeleket, ezért szükség van folyamatos termelésükre és karbantartásukra.

Korunk élménytársadalmának – mert Schulze a korábbi főműveiben (Schulze 1992; 2000b) tárgyalt alap gondolatokból vezeti le egész elméletét – fontos ismérve a másik iránti érdeklődés növekvő szubjektíválódása. Ez jelentősen átalakítja a közösség képzésekor használt preferenciaviszonyokat; a társadalmi hálózatok kiépítése során a *situáció* helyett egyre inkább a *szubjektum* válik fontossá: a másik legtöbbször úgy kerül érdeklődé-

sünk előterébe, mint eszköz, ami segít bennünket olyan célok elérésében, melyeket korábban magunkban már megfogalmaztunk. Így a közösségképzés során egyre fontosabbá válnak a szubjektivitás evidens jelei (a stílus, a műveltség), miközben más jelek (a hivatás, az életszínvonal) – mivel nem szignifikánsak a belső életet illetően – elhalványulnak, s így fokozatosan elveszítik miliókonstituáló erejüket.

Mi történik ezen általános átalakulási folyamat során a földrajzi tér-jelosztással, milyen változások, átalakulások figyelhetők meg ezen a területen? Mi történik akkor, amikor a társadalmi változások (a tényleges cselekvések mind kevésbé térhez kötöttek) következtében és szemiotikai átalakulások (növekvő szubjektivizálódás) miatt a földrajzi tér, a környezet elveszíti evidenciáját és szignifikanciáját a társadalmi észlelés során, azaz a tér is konstruált miliójellé válik?

Az új típusú közösségképződés fő jellegzetessége, hogy a teret egyre inkább szcénaként, az önabrázolás helyszínéként használják az individuumok, társadalmi csoportok. A szcénák a különböző társadalmi miliók szinterei, olyan találkozási pontok, ahol az ember nagy valószínűséggel magához hasonlókkal találkozik. Az egyén belép, és érinti ezeket a helyeket, aztán elhagyja őket anélkül, hogy állandóan ott tartózkodna vagy éppen „meggyökeresedne”. Ezek a szcénák legtöbbször meglehetősen csekély térbeli kiterjedéssel rendelkeznek, időben pedig korlátozott kontaktust tesznek lehetővé. Nem csupán térbeliségük „felszíni” jellegű, hanem időbeliségük is szerfölött illékony: állandóan változnak, nagyon hamar elveszíthetik miliószignifikanciájukat.

A szcénák létrejötte szoros összefüggésben áll azzal a sokat elemzett folyamattal, hogy – elsősorban a választási lehetőségek megnövekedése miatt – a földrajzi tér korábban egyedileg rögzített pontjai mindinkább „tetszés szerintiékké”/kicsérélhetőkké válnak (Urry 1995). Ugyancsak fontos szerepet játszik ebben a folyamatban a hatékony imaginációs ipar, amely hihetetlen mennyiségű kulturális jelentést, szimbólumot termelve és közvetítve minden más iparágnál sűrűbben és erősebben behálózza a világot inkább immateriális természetű termékeivel. A jelek megnövekedett fontosságát mutatja a közösségképződés során az is, hogy (mind az imaginációk szintjén, mind ténylegesen) a különböző, gyakran máshonnan származó jelentéseknek megfelelően a különböző térszekvenciák átalakulnak, különböző kulturális koncepciók mentén felhasználásra kerülnek (Urry 1995).

A térhasználat a felnőttek esetében ezeken az átmenetileg felkeresett térszigeteken keresztül történik; a szcénaként értelmezett hálózatok között pedig nagy kiterjedésű, csak átutazásra használatos, *miliósemleges zónák* jönnek létre, s kívül állnak mindenfajta csoport felségterületén. A térbeli távolságok legyőzésére használt eszközök és utak a legtipikusabb miliósemleges zónák vagy „nem helyek”, ahogyan Marc Augé jelöli ezeket (Augé 1994). Az ilyen tér észlelésekor az egyetlen fontos tényező, a jó áttekinthetőség mindenkori határait a cselekvés pillanatnyi lefolyása jelöli ki: „[...] ez válik a tulajdonképpeni, a kognitív módon megragadott térré; ami ezen túl található, abból táj lesz, zöldterületek, erdők és előkertek egytónusú filmje; a tér feloldódik a levegőben, az éjszakában, a semmiben” (Schulze 1994:51).

VII.

Számos további megközelítésmód, kérdés és probléma merül fel a táblázat szinte minden egyes kis négyzete kapcsán, amelyek tisztázására empirikus kutatások egész sora hivatott; a jelen tanulmány célja nem volt több, mint hogy kontextualizálja a tér problematikájának megjelenését a társadalomelméletben, illetve ezenfelül egy lehetséges rendezőelv, afféle „tér-mátrix” bemutatása, ezzel is segítve azokat a különböző indíttatású vizsgálatokat, amelyek „tér – kultúra – kommunikáció” összefüggérendszerét kívánják pontosabban, részletes empirikus kutatásokra támaszkodva leírni.

JEGYZETEK

1. A tanulmány előadás formájában elhangzott 2003. szeptember 21-én Budapesten, a PTE kommunikációs doktori programjának *Modellezés/tervezés. Rendszer, struktúra, szabály* című, hatodik beköszönő konferenciáján.
2. „A 'modell' kifejezésnek azonban két értelme is van – egy (valami)-'nek' ('of' sense) értelme és egy (valami) számára ('for' sense) értelme [...]. Az első azt hangsúlyozza, a szimbolikus struktúrákkal úgy manipulálunk, hogy a már meglévő nem szimbolikus rendszerekkel állítjuk őket párhuzamban, mint például amikor megértjük a gátak működését, miközben valamiféle elméletet fejlesztünk ki a hidraulikáról [...]. Az elmélet vagy a táblázat fizikai kapcsolatokat modellez – vagyis struktúrákat összefoglaló módon ábrázol – azért, hogy érthetővé tegye őket; ez tehát a valóság-'nak' a modellje. A másik esetben a nem szimbolikus rendszereknek a manipulációján van a hangsúly; amikor a hidraulika elméletéből vagy az áradási táblázatból kiindulva, illetve ezek előírásai alapján építünk gátat. Ebben az esetben az elmélet egy modell, melynek irányításával fizikai kapcsolatokat szerveződnek: így ez egy modell a valóság számára.” (Geertz 1994:69).
3. E fordulat jellegzetes intellektuális előfutára volt az amerikai filozófus, Richard Rorty, akinek a reprezentáció témakörét körüljáró *A természet tükre* című könyve jól összefoglalja a felvetődött ismeretelméleti, metodológiai problémákat (Rorty 1985).
4. És ezzel még nincs vége a terek különböző ontológiai státusú megjelenési formáinak, hiszen éppen a szabadidő szférája kapcsán nem szabad megfeledkezni – a turizmusipar által is maximálisan kihasznált – vágy- és kívánságterek inkább imaginatív, semmint reális geográfiáiról („a vizuális fogyasztás álomvidékéről” – ahogy Dieter Kramer [1994] fogalmaz), ezeknek a mindennapi cselekvésekre gyakorolt nagyon is reális hatásairól.

IRODALOM

APPADURAI, ARJUN

1998 Globale Landschaften. In *Perspektiven der Weltgesellschaft*. Ulrich Beck, Hrsg. 11–40. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

2001 A lokalitás termelése. *Régió* 12(3):3–31.

AUGÉ, MARC

1994 Orte und Nicht-Orte. Vorüberlegungen zu einer Ethnologie der Einsamkeit. Frankfurt am Main: Fischer.

BECK, ULRICH

1994 Reflexive Modernisierung. *In* Stadt-Welt. Über die Globalisierung städtischer Milieus. Peter Noller – Walter Prigge – Klaus Ronneberger, Hrsg. 24–32. Frankfurt am Main – New York: Campus.

2003 A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba. Budapest: Századvég.

BERGER, PETER

1995 Anwesenheit und Abwesenheit. Raumbezüge sozialen Handelns. *Berliner Journal für Soziologie* 5:99–111.

BONB, WOLFGANG – HARTMANN, HEINZ

1985 Entzauberte Wissenschaft. Göttingen, 1985. *Soziale Welt* 3.

BORMANN, REGINA

2001 Raum, Zeit, Identität. Sozialtheoretische Verortungen kultureller Prozesse. Opladen: Leske+Budrich.

BOURDIEU, PIERRE

1985 Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. *Szociológiai Figyelő* 1:7–22.

1989 Social Space and Symbolic Power. *Sociological Theory* 7(1):14–25.

1991a Sozialer Raum und „Klassen”. *Leçon sur leçon*. Zwei Vorlesungen. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

1991b Physischer, sozialer und angeeigneter Raum. *In* Stadt-Räume. Martin Wentz, Hrsg. 25–34. Frankfurt am Main – New York: Campus.

CASTELLS, MANUEL

1994 Space of Flows – Raum der Ströme. *In* Stadt-Welt. Über die Globalisierung städtischer Milieus. Peter, Noller – Walter Prigge – Klaus, Ronneberger, Hrsg. 120–134. Frankfurt am Main – New York: Campus.

CLIFFORD, JAMES

1999 Bevezetés: Részleges igazságok. *Helikon* 4:494–513.

DAVIS, MIKE

1990 City of Quartz. Excavating the Future in Los Angeles. London–New York: Verso.

1999–2000 Los Angeles, az erődváros: a városi tér militarizációja. *Budapesti Negyed* 26–27(4–1). <http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/26-27/027-050.html>

FEATHERSTONE, MIKE

1990 Auf dem Weg zu einer Soziologie der postmodernen Kultur. *In* Sozialstruktur und Kultur. Hans Haferkamp, Hrsg. 209–249. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

FEJŐS ZOLTÁN

2002 A regionalizmus és a néprajzi kutatások néhány kérdése. *Néprajzi Látóhatár* 11(1–4):69–84.

FOUCAULT, MICHEL

2000 Nyelv a végtelenhez. Debrecen: Latin Betűk.

GEERTZ, CLIFFORD

1994 Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások. Budapest: Századvég.

GIDDENS, ANTHONY

1992 Die Konstitution der Gesellschaft. Grundzüge einer Theorie der Strukturierung. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

HANNERZ, ULF

1999 A világvárosok szerepe a kultúrában. Replika 38:91–105.

HARVEY, DAVID

1990 Posztmodernizmus a nagyvárosban: építészet és városi design. Tér és Társadalom 4(3–4):97–122.

1994 The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change. Oxford–Cambridge: Blackwell.

1995 Zeit und Raum im Projekt der Aufklärung. Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften 6(3):345–365.

JELAVICH, PETER

1993 Berlin Cabaret. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

1998 Methode? Welche Methode? Bekenntnisse eines gescheiterten Strukturalisten. In Kultur & Geschichte. Neue Einblicke in eine alte Beziehung. Christoph Conrad – Martina Kessel, Hrsg. 141–160. Stuttgart: Reclam.

KRAMER, DIETER

1994 Die vollendete Inszenierung im synthetischen Tourismus-Utopie. In Das Verschwinden des Subjekts. Hermann Schrödter, Hrsg. 59–75. Würzburg: Königshausen.

LASH, SCOTT – URRY, JOHN

1994 Economies of Signs and Space. London: Sage.

LEFEBVRE, HENRI

1994 The Production of Space. Oxford–Cambridge: Blackwell.

MÜLLER, HANS-PETER

1994 Lebensstile. In Stadt-Welt. Über die Globalisierung städtischer Milieus. Peter Noller – Walter Prigge – Klaus Ronneberger, Hrsg. 32–40. Frankfurt am Main – New York: Campus.

MÜLLER, MICHAEL

1994 Die Ästhetisierung des Raums. (The Aestheticization of Space.) In Die Zukunft der Raumes. (The future of space.) Bernd Meurer, Hrsg. 173–186. Frankfurt am Main – New York: Campus.

NOLLER, PETER

2000 Globalisierung, Raum und Gesellschaft: Elemente einer modernen Soziologie des Raumes. Berliner Journal für Soziologie 1:21–48.

RORTY, RICHARD

1985 A filozófia és a természet tükre. (Részletek.) Filozófiai Figyelő 7(3):50–80.

SASSEN, SASKIA

1994 *Cities in a World Economy*. Thousand Oaks, Calif.: Pine Forge Press.

2000 *Elveszített kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában*. Budapest: Helikon.

SCHORSKE, CARL

1980 *Wien. Geist und Gesellschaft im Fin-de-siecle*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

SCHULZE, GEORG

1992 *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main – New York: Campus.

1994 *Milieu und Raum. In Stadt-Welt. Über die Globalisierung städtischer Milieus*. Peter Noller – Walter Prigge – Klaus Ronneberger, Hrsg. 41–53. Frankfurt am Main – New York: Campus.

2000a *Kulissen des Glücks: Streifzüge durch die Eventkultur*. Frankfurt am Main – New York: Campus.

2000b *Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája*. *Szociológiai Figyelő* 4(1–2):135–158.

SCHÜTZ, ALFRED

1984 *A társadalmi valóság értelemfeltel felépítése. In A fenomenológia a társadalomtudományban*. Hernádi Miklós, szerk. 157–178. Budapest: Gondolat.

SOJA, EDWARD

1990 *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London – New York: Verso.

1996 *The Trialectic of Spatiality. Österreichische Zeitschrift für Soziologie* 21(2):139–164.

URRY, JOHN

1990 *Társadalmi viszonyok, tér és idő. Tér és Társadalom* 4(3–4):125–145.

1995 *Consuming Places*. London – New York: Routledge.

WELZ, GISELA

1991 *Sozial interpretierte Räume, räumlich definierte Gruppen. Die Abgrenzung von Untersuchungseinheiten in der amerikanischen Stadtforschung. In Ethnologische Stadtforschung*. Bettina Bommer – Waltraud Kokot, Hrsg. 29–44. Berlin: Dietrich Reimer.

ZUKIN, SHARON

1991 *Landscape of Power: From Detroit to Disney World*. Los Angeles – Oxford: University of CA Press.

ZSOLT SZIJÁRTÓ

“Cultural system” – a concept’s metamorphose

This paper focuses on the use of the concept “culture” within the social sciences since the 1970s, which has been heavily effected both by the emphasis on methodological reflexivity and the globalisation process world-wide. Within traditional anthropology geographically closed places, communities played always an important role, especially on the basis of cultural differences. From the 1980s on the concept of discourse has gradually replaced the category of “cultural system” as self-reflexivity and the thinking in processes received much more attention than before. The essay tries to investigate the issue of place in anthropology and cultural studies within this wider framework.